

Ταυτότητες και Ετερότητες

Γλωσσική ετερότητα στην Ελλάδα

Λάμπρος Μπαλτσιώτης

ΥΠΕΠΘ

Πανεπιστήμιο Αθηνών

Αθήνα 2003

Μέτρο 1.1. ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ

Εκπαίδευση Μουσουλμανοπαίδων 2002-2004

Επιστημονική υπεύθυνη της σειράς
«Κλειδιά και Αντικλείδια»

Αλεξάνδρα Ανδρούσου

*Ο **Λάμπρος Μπαλτσιώτης** είναι ιστορικός, ειδικός επι-
στήμονας στο Συνήγορο του Πολίτη.*

Κλειδιά και Αντικλειδιά

Είναι άραγε δυνατόν να δουλέψει κανείς αποτελεσματικά σε ένα απομονωμένο, ορεινό χωριό της Θράκης, όταν νιώθει αδυναμία επικοινωνίας λόγω γλώσσας; Πώς βρίσκει ένας εκπαιδευτικός ισορροπία ανάμεσα στους κανόνες του σχολικού θεσμού, στις απαιτήσεις των εξετάσεων, στα περιεχόμενα του αναλυτικού προγράμματος και στις ανάγκες των παιδιών; Πώς διδάσκει κανείς ελληνικά, όταν πάνω από τα μισά παιδιά στην τάξη είναι αλλόγλωσσα; Υπάρχουν τρόποι να κινητοποιήσουμε τα παιδιά ώστε να ενδιαφερθούν για το σχολείο; Πώς αξιολογούμε εάν οι μαθητές έμαθαν ή όχι ιστορία; Αντέχεται η σιωπή των μαθητών από το δάσκαλο; Πώς διορθώνουμε τα λάθη των παιδιών; Πώς επικοινωνούμε σε μια σχολική τάξη; Υπάρχει χώρος για ευχαρίστηση στο σημερινό σχολείο;

Τα παραπάνω ερωτήματα και πολλά άλλα απασχολούν τους εκπαιδευτικούς και συνδέονται άμεσα με την καθημερινή διδακτική τους πράξη. Κάθε τάξη ορίζεται ως συνάντηση υποκειμένων με διαφορετική το καθένα προσωπική ιστορία που καλούνται να δράσουν σε ένα ενιαίο πλαίσιο. Αυτή η συνάντηση δεν είναι εύκολη ούτε ανέ-

φελη και δεν υπακούει σε προδιαγεγραμμένους κανόνες. Αντιθέτως, είναι γεμάτη συγκρούσεις, δυσκολίες, συγκινήσεις, απογοητεύσεις, ικανοποιήσεις και δημιουργεί συνεχώς νέα ερωτήματα που αναζητούν απαντήσεις.

Τα Κλειδιά και Αντικλειδιά δεν πρόκειται να αποπειραθούν να δώσουν απαντήσεις, αλλά *εργαλεία* που θα επιτρέψουν στους αναγνώστες/χρήστες τους να συνθέσουν τις δικές τους λύσεις που αντιστοιχούν στη δική τους πραγματικότητα. Αυτό βασίζεται στην αρχή ότι η σχολική πραγματικότητα είναι πολύπλοκη, δυναμική, απρόβλεπτη και κυρίως μοναδική. Άρα, δεν υπάρχει μία μόνο λύση, μία συνταγή μαγική που λύνει τα προβλήματα. Κάθε εκπαιδευτικό πλαίσιο έχει τις δικές του παραμέτρους που πρέπει πριν από όλα να εντοπιστούν για να αναζητηθούν στη συνέχεια οι κατάλληλες λύσεις.

Τα Κλειδιά και Αντικλειδιά είναι *εργαλεία ανάγνωσης* της σχολικής πραγματικότητας. Δηλαδή, κάθε κείμενο που έχετε στα χέρια σας αποτελεί μια προσπάθεια σύντομης απάντησης σε ένα ερώτημα (π.χ. πώς μαθαίνουν τα παιδιά;) από τη σκοπιά μιας επιστημονικής προσέγγισης (π.χ. της γνωστικής ψυχολογίας). Μπορεί ωστόσο σε άλλο κείμενο να συναντήσετε απάντηση στο ίδιο ερώτημα από διαφορετική επιστημονική σκοπιά (π.χ. την

κοινωνιολογία). Τα κείμενα, γραμμένα από εκπαιδευτικούς και πανεπιστημιακούς διάφορων ειδικοτήτων, ακολουθούν την ίδια δομή: ξεκινούν από μια σκηνή σε ένα σχολικό πλαίσιο, αναλύουν τι συμβαίνει και ύστερα διατυπώνουν απαντήσεις στηριγμένες σε μία επιστήμη. Δηλαδή, με αφετηρία την εκπαιδευτική *πράξη*, περνούν μέσα από μια διαδικασία ανάλυσης και σύνθεσης από τη *θεωρία*, για να καταλήξουν στα χέρια σας σαν *κλειδιά* για τη δική σας διδακτική πρακτική.

Τα κείμενα συνδέονται λειτουργικά μεταξύ τους γιατί καθένα αναδεικνύει και μια ξεχωριστή ψηφίδα από την πραγματικότητα της εκπαιδευτικής πράξης. Μελετώντας και δουλεύοντας πάνω στον τρόπο με τον οποίο τα κείμενα συνδέονται μεταξύ τους, φανταστήκαμε πολλά από τα κλειδιά που μπορούν να ξεκλειδώσουν πολλά από τα φαινόμενα που αναλύουμε. Ωστόσο, μόνο εσείς μπορείτε να κατασκευάσετε τα αντικλειδιά που έχουν νόημα τη συγκεκριμένη στιγμή για το δικό σας πλαίσιο, που κάνουν... κλικ και ανοίγουν μια «πόρτα» που οδηγεί σε δικές σας λύσεις.

Αυτή η πολυπρισματική, διεπιστημονική προσέγγιση της καθημερινής εκπαιδευτικής πράξης είναι προφανές ότι χρησιμοποιεί ως έναυσμα μια ευρεία ποικιλία αναφορών

σε σχολικές πραγματικότητες: τάξεις στην πόλη, στο βουνό, μονοθέσια σχολεία, μειονοτικά σχολεία της Θράκης, σχολεία με πολλούς αλλόγλωσσους μαθητές, σχολεία σημερινά, στην Ελλάδα και αλλού, άλλοτε και τώρα. Είναι κοινή πεποίθηση όλων όσοι συμμετέχουμε σε αυτή τη σειρά ότι συχνά βοηθάει να αναγνώσει κανείς τη δική του εκπαιδευτική πραγματικότητα βλέποντας κάτι ανάλογο που συμβαίνει σε μια άλλη τάξη, σε ένα άλλο πλαίσιο, ώστε μέσα από την ανάλυση και την κατανόησή του να μεταφέρει την εμπειρία αυτής της γνώσης στη δική του πραγματικότητα, στο δικό του πλαίσιο. Η απόσταση από τα δικά μας πράγματα τελικά βοηθάει να τα καταλάβουμε καλύτερα.

Τρεις θεματικές ενότητες, η *Διδακτική Μεθοδολογία*, το *Κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο της εκπαίδευσης* και τα ζητήματα *Ταυτότητας και Ετερότητας*, αποτελούν τον καμβά πάνω στον οποίο, μέσα από διαφορετικές επιστημονικές προσεγγίσεις, προσπαθούμε να απαντήσουμε στα ερωτήματα της καθημερινής εκπαιδευτικής πρακτικής. Δεν κρύβουμε τις δυσκολίες ούτε αποσιωπούμε τα όρια των προτάσεων που κάνουμε και δεν πιστεύουμε ότι η ευθύνη για τις λύσεις είναι μόνο στα χέρια των εκπαιδευτικών. Υποστηρίζουμε όμως ότι μπορούν οι εκπαιδευτικοί να πάρουν στα χέρια τους τα εργαλεία που

θα τους επιτρέψουν να καταλάβουν καλύτερα το πλαίσιο μέσα στο οποίο εργάζονται, να το βελτιώσουν και να αντλήσουν ικανοποίηση από τη δουλειά τους.

Τα Κλειδιά και Αντικλείδια ευτύχησαν να συναντήσουν στη διαδρομή τους άξιους τεχνίτες που τόσο στην έντυπη όσο και στην ηλεκτρονική μορφή τα έκαναν ανθεκτικά, λειτουργικά και... έτοιμα να ξεκλειδώσουν. Τους ευχαριστώ όλους και όλες θερμά.

Αλεξάνδρα Ανδρούσου
Εκπαιδευτική Ψυχολόγος
Νοέμβριος 2002

Από τη σειρά «Κλειδιά και Αντικλειδιά» κυκλοφορούν τα βιβλία:

Θεματικό πεδίο *Διδακτική Μεθοδολογία*

- *Κίνητρο στην εκπαίδευση*
Ανδρούσου Α.
- *Ανάγνωση και ετερότητα*
Αποστολίδου Β.
- *Εμπύχωση στην τάξη*
Δημητρίου Α., Λαγοπούλου Β., Νικολάου Β.
- *Για τη μέθοδο project*
Μάγος Κ.
- *Διαθεματική προσέγγιση της γνώσης*
Σφυρόερα Μ.
- *Η επεξεργασία της εικόνας στη σχολική τάξη*
Σφυρόερα Μ.
- *Το λάθος ως εργαλείο μάθησης και διδασκαλίας*
Σφυρόερα Μ.

Θεματικό πεδίο *Κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο της εκπαίδευσης*

- *Η μη λεκτική επικοινωνία στο σχολείο*
Κούρτη Ε.
- *Πολιτισμός και σχολείο*
Πλεξουσάκη Ε.
- *Γλώσσα του σπιτιού και γλώσσα του σχολείου*
Φραγκουδάκη Α.
- *Η ικανότητα του λόγου και η γλωσσική διδασκαλία*
Φραγκουδάκη Α.

Θεματικό πεδίο *Ταυτότητες και Ετερότητες*

- *Ταυτότητες και λογοτεχνία στο σχολείο*
Χοντολίδου Ε.
-

Για περισσότερα «Κλειδιά και Αντικλείδια»:
www.kleidiakaiaantikleidia.net

Γλωσσική ετερότητα στην Ελλάδα

Θυμάμαι μικρός την εκδρομή στο Μέτσοβο στις αρχές της δεκαετίας του '70. Βρέθηκα μόνος μου στην είσοδο του ξενοδοχείου και χάξευα τις γιαγιάδες με τα παράξενα ρούχα. Σιγά σιγά συνειδητοποίησα ότι δεν μπορούσα να καταλάβω τίποτα. Ένωσα τόσο σοκαρισμένος, που ντράπηκα να ρωτήσω τους γονείς μου. Το μυαλό μου δε χωρούσε ότι αυτό που άκουγα ήταν μια άλλη γλώσσα, άρα εγώ είχα το πρόβλημα που δεν καταλάβαινα τι λένε. Νόμιζα ότι στην Ελλάδα μιλούσαν μόνο ελληνικά. Στη Β' Δημοτικού που ταξιδέψαμε στην Τουρκία, η παρέα μας, μερικοί βορειοελλαδίτες και όχι παλιοελλαδίτες σαν εμάς (ορολογία που έμαθα όταν ενηλικιώθηκα), ήξεραν τούρκικα. Καλά αυτοί, αλλά και η καλύτερη φίλη της γιαγιάς μου, η κυρα-Λευτεριά, που ήταν Αρμένισσα και δασκάλα, αυτή πώς ήξερε τόσο καλά τούρκικα; Το μυστήριο άρχισε να λύνεται μερικά χρόνια αργότερα. Με τον πατέρα μου, διευθυντή πωλήσεων σε μια αντιπροσωπεία αυτοκινήτων, επισκεφτήκαμε τον αντιπρόσωπο της εταιρείας στην Παραμυθιά. Μας έλεγε: «Όταν πηγαίνω στα αρβανιτοχώρια παίρνω και τη γυναίκα μου που ξέρει καλά τα αρβανίτικα, για να μου μεταφέρει τι λένε». Στα δώδεκα χρόνια μου γνώριζα λίγο από το μυστήριο: στην Ελλάδα μιλιέται άλλη

μια γλώσσα, τα αρβανίτικα. Αυτή η λέξη κάτι μου θύμιζε, όταν πήγαίνα μικρός στη Λιβαδειά, στους παππούδες και στους θείους. Είχαμε κάτι θείες που τις λέγαν «Αρβανίτισσες». Προς Θεού όμως... όχι τη γυναίκα του θείου μου, αυτή δεν ήταν «Αρβανίτισσα» (αργότερα έμαθα ότι ήταν μισή Αρβανίτισσα και ήξερε τη γλώσσα). Θυμάμαι στα οικογενειακά τραπέζια κάτι ανέκδοτα που έλεγε μια άλλη μακρινή θεία στα αρβανίτικα, τους τα μετέφραζε και γέλαγαν όλοι. Το ότι ήταν άλλη γλώσσα όμως δε μου είχε περάσει από το μυαλό. Άλλη γλώσσα ήταν μόνο τα αγγλικά που έκανα και τα γαλλικά όπου με έγραψε η μάνα μου. Αργότερα έμαθα ότι και η οικογένεια της μητέρας μου είχε έναν κουμπάρο, «πολύ καλός άνθρωπος, αν και Αρβανίτης, από την Κάτω Αχαγιά». Άλλωστε, όταν, ενήλικος πια, έμαθα ότι ο ένας προπάππος μου από τη μεριά του πατέρα μου ήταν Αρβανίτης, η μητέρα μου απευθυνόμενη στον πατέρα μου του είπε: «Α, έτσι εξηγούνται όλα τα στραβά σου». Σε κάθε περίπτωση, αυτά τα αρβανίτικα, οι Αρβανίτες ήταν παρελθόν. Το είχε πει μια συγγενής μας όταν τη ρώτησα αν ο άντρας της ήταν Αρβανίτης: «Ε, στο χωριό του τότε όλοι ήταν Αρβανίτες». Άρα, σκεφτόμουν, είναι κάτι σαν ντροπή. Είναι λοιπόν μια παλιά ιστορία το πέπλο που καλύπτει τις άλλες γλώσσες στην Ελλάδα, αλλά και οι στάσεις —ομιλητών και μη— απέναντι στις γλώσσες.

Οι παραπάνω αναφορές θα μπορούσαν να είναι λίγο πολύ η ιστορία της σχέσης με τις άλλες γλώσσες οποιουδήποτε τριαντάρη σαραντάρη της νότιας Ελλάδας ή αυτού που μεγάλωσε στο Λεκανοπέδιο — σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα και εκείνου που ένας παππούς ή ακόμη και ένας γονέας μιλά ή καταλαβαίνει μια τέτοια «παρακατιανή γλώσσα». Μια θολή εικόνα κρυμμένη στο πίσω μέρος του μυαλού: ο πατέρας που, ως διά μαγείας, συνεννοήθηκε στη Βουλγαρία, η μητέρα που μίλαγε με τον τούρκο συμφοιτητή στο Λονδίνο, η γιαγιά που φώναζε σε κάτι Ρουμάνους για κάτι που είπανε και μίλαγε με τα αδέρφια της μια παράξενη γλώσσα. «Στο στρατό είχαμε κάτι Τούρκους και κάτι Πομάκους.» «Αλήθεια, αυτά που μιλάνε οι γύφτοι είναι γλώσσα;»

Στα δεκαοχτώ μου βρέθηκα στην Αλεξανδρούπολη και στα είκοσι στην Κομοτηνή. Εκεί δεν είδα μόνο τη μειονότητα, αλλά ένα μαγικό κήπο για τον οποίο μιλούσαν ακόμη και οι νέοι: αυτός είναι Σαρακατσάνος, αυτός είναι Πόντιος —ναι, αλλά όχι ακριβώς, είναι Καυκάσιος—, άλλο πράγμα οι Κουταχειαλήδες, άλλο οι Ανκαραλήδες, αυτός είναι Θρακιώτης, είναι Βούλγαρος σου λέω —όχι μόνο Βουλγαροπροσφυγας—, Καραμανλής — δε μιλάνε όμως τούρκικα αυτοί οι Καραμανλήδες όπως οι άλλοι, «αυτοί που έχουν το μπουγατσατζίδικο απέναντι από τη νομαρχία, δε βλέπεις που πάνε εκεί όλοι οι Τούρκοι;»,

*άλλο οι ντόπιοι απ' το Σώστη, αυτοί μίλαγαν τούρκικα. Τότε ήρθε «το ελληνικό», τότε είχαμε τους Βουλγάρους, «βουλγαρογράφησαν και δικοί μας», ο Φάις, ο γιατρός, δεν είναι ντόπιος Εβραίος, είναι από τη Δράμα. Τι περι-
δικό παράξενο είναι αυτό, «Ισραηλίτικα Χρονικά», το γράφει και στα εβραϊκά. Απέναντι είναι και ο κουρέας από το Χεμπίλοβο, αλλά αυτός δεν είναι κιζιλμπάσης.¹ Μήπως τελικά υπήρχε μια πραγματικότητα καταχωνια-
σμένα και δύσκολα ανιχνεύσιμη;*

Οι περιπέτειες του «ομοιογενούς πληθυσμού»

Ο παραδοσιακός ελληνικός λόγος αναφέρεται στη μεγάλη γλωσσική και πολιτισμική ομοιογένεια του ελληνικού πληθυσμού. Τα πράγματα όμως, όχι μόνο σήμερα αλλά ιδιαίτερα στο παρελθόν, δεν ήταν έτσι. Αφήνοντας κατά μέρος τη συζήτηση του πόσο «όμοιος» είναι ο πληθυσμός που μιλά την ίδια γλώσσα, όταν μάλιστα δημιουργείται ένα εθνικό κράτος, μια σειρά ομάδων με διαφορετική γλώσσα και θρησκεία έζησαν και συνεχίζουν, εν μέρει, να διαβιούν στα όρια της ελληνικής επικράτειας. Μερικές από αυτές σε διάφορες ιστορικές πε-

¹ Θρησκευτική διαφοροποίηση στη μουσουλμανική θρησκεία.

ριόδους ταυτίστηκαν, ολόκληρες ή ένα τμήμα τους, με τα οράματα άλλων εθνικισμών και όχι του ελληνικού ή αντιμετωπίστηκαν από το ελληνικό κράτος ως εσωτερικοί εχθροί.² Με τις ελληνοτουρκικές ανταλλαγές πληθυσμών, τις αντίστοιχες ελληνοβουλγαρικές, τη βίαιη εκδίωξη των μουσουλμάνων Τσάμηδων το 1944-1945, τη φυγή με τον Εμφύλιο και την ακόλουθη μετανάστευση πολλών σλαβόφωνων, ακόμη και τη μετανάστευση προς την Τουρκία από τη δεκαετία του 1960 πολλών μειονοτικών της Θράκης, οι έλληνες πολίτες που θα μπορούσαν να έχουν άλλες εθνικές ταυτοτικές αναφορές συνιστούν ένα εξαιρετικά μικρό ποσοστό του πληθυσμού. Είναι η πλειοψηφία της μειονότητας της Θράκης και ένα δύσκολα υπολογίσιμο αλλά μικρό τμήμα των σλαβόφωνων της Μακεδονίας.

Η ομοιομορφία όμως που προπαγανδίζεται, αφού η όποια απόκλιση από τη νόρμα του ελληνόφωνου και ορθόδοξου³ προκαλεί τη βασικά αστήρικτη φοβία μιας

² Ας μην ξεχνάμε ωστόσο ότι και τμήματα του ελληνόφωνου πληθυσμού σε μερικές περιπτώσεις είδαν την απόσπασή τους από την Οθωμανική Αυτοκρατορία (ή το τουρκικό κράτος) τουλάχιστον με επιφύλαξη, όπως, για παράδειγμα, συνέβη το 1913 σε μερικά νησιά του Αιγαίου.

³ Και μάλιστα ορθόδοξου που ανήκει στην Εκκλησία της Ελλά-

«εθνικής πρόκλησης», είναι μια κατασκευή που προσπαθεί να δώσει μια συγκεκριμένη εικόνα. Η ύπαρξη του διαφορετικού εγείρει παράλογους φόβους: όποιος θεωρεί ότι ανήκει σε διαφορετική εθνική ομάδα είναι σώνει και καλά εχθρός, όποιος διατηρεί διαφορετικά εθνοτικά, γλωσσικά, θρησκευτικά ή και πολιτιστικά γνωρίσματα μπορεί να είναι εν δυνάμει εχθρός και «εθνικά επικίνδυνος».

Εδώ θα ασχοληθούμε με τη γλωσσική πολυμορφία που και σήμερα εν μέρει χαρακτηρίζει την ελληνική κοινωνία, έχοντας πάντα στο μυαλό μας ότι η γλώσσα από μόνη της δεν είναι πεδίο συγκρούσεων και αντιθέσεων. Άλλωστε, η χειρότερη και πιο αιματοβαμμένη αντίθεση, αυτή του Εμφυλίου, πραγματοποιήθηκε βασικά μεταξύ ελληνόφωνων...

Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1960 ένα σημαντικό ποσοστό πολιτών είχε άλλη μητρική γλώσσα και όχι τα ελληνικά. Αν μάλιστα προσθέσουμε και τα ποντιακά, διάλεκτο —εν

δος και όχι «Παλαιοημερολογίτη», για να αναφέρουμε ένα παράδειγμα όπου πολίτες με κατεξοχήν ενσωματωμένη την «ελληνοχριστιανική» θέαση της πραγματικότητας αντιμετωπίζονται με καχυποψία.

μέρει τουλάχιστον— μη κατανοητή, και προσπαθήσουμε να ανασυνθέσουμε το γλωσσικό τοπίο των ελληνικών διαλέκτων και ιδιωμάτων μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, οπότε η γνώση και χρήση της επίσημης μορφής της γλώσσας δεν ήταν τόσο εκτεταμένη, θα έχουμε μια διαφορετική εικόνα της ελληνικής γλωσσικής πραγματικότητας ακόμη και μερικές δεκαετίες πριν. Η αντίληψη που έχουμε σήμερα για το γλωσσικό τοπίο διαμορφώθηκε πρόσφατα και κράτησε μόνο τρεις δεκαετίες, αφού η έλευση των μεταναστών και πολλών που χαρακτηρίζονται νομικά ομογενείς ανέτρεψε ανεπιστρεπτί τις «προσπάθειες» κοντά δύο αιώνων. Οι απογραφές, οι οποίες μέχρι το 1951 μετρούσαν τις άλλες γλώσσες στην Ελλάδα, σε καμία περίπτωση δε συνιστούν δείκτες.⁴ Σήμερα είναι αδύνατο να μιλήσουμε με συγκεκριμένους αριθμούς για το πόσοι μιλούν ή καταλαβαίνουν κάθε γλώσσα, αφού θα χρειαζόταν τεράστια και επισταμένη έρευνα για να απεικονιστούν τα σημερινά κοινωνιογλωσσικά δεδομένα.

Αν και από τα πρώτα χρόνια μετά την ελληνική ανεξαρτησία η διοίκηση φροντίζει για το «ξερίζωμα» της αρβα-

⁴ Παραδειγματικά αναφέρουμε την καταμέτρηση 95 ορθόδοξων αλβανόφωνων το 1928 ή τις αντίστοιχες καταμετρήσεις πάντα κάτω των 10.000 των ρομανίφωνων Τσιγγάνων.

νίτικης γλώσσας, γλώσσας «που μιλάει» περίπου το ένα τέταρτο των πρώτων υπηκόων, η είσοδος των Αρβανιτών στο ελληνικό έθνος είναι συστατική και χωρίς ουσιαστικούς κραδασμούς, ή, όπως θα δηλώσει ο Κ. Παπαρρηγόπουλος το 1850: «Δύο φυλαί κατοικούν την Ελλάδα, η Ελληνική και η Αλβανική. Αλλ' η Αλβανική φυλή, αποτελεί άραγε έθνος ίδιον;», επαγγελλόμενος τη «συγχώνευσίν» της στην ελληνική φυλή. Αν όμως οι Αλβανοί, ακόμη και οι μουσουλμάνοι, θεωρούνται λίγο πολύ «δεδομένοι» για το ελληνικό έθνος, η ανάδειξη των άλλων εθνικισμών στα Βαλκάνια, κυρίως του βουλγαρικού, αμφισβητεί τη βεβαιότητα της Μεγάλης Ιδέας για ένα μεγάλο «ελληνισμό» που θα καλύπτει όλους τους ορθόδοξους. Η πρωτοκαθεδρία της ελληνικής γλώσσας στα Βαλκάνια, που οφειλόταν στο ότι πέρα από γλώσσα του Πατριαρχείου ήταν για αυτόν το λόγο και γλώσσα του *rum millet*, γλώσσα με κύρος και υψηλό γόητρο, γλώσσα των ελίτ, κλονίζεται. Παρ' όλες τις αντιθέσεις Πατριαρχείου και ελληνικού κράτους, η ορθοδοξία συνιστά το εργαλείο προσέγγισης πληθυσμών που μιλάνε άλλες γλώσσες σε «αλύτρωτα εδάφη». Αν και η ενσωμάτωση της Θεσσαλίας και της Άρτας το 1881, εκτός του τουρκόφωνου μουσουλμανικού πληθυσμού, δημιουργεί και μια σχετικά πολυάριθμη βλαχόφωνη κοινότητα, τομή συνιστά η ενσωμάτωση της Μα-

κεδονίας, της Θράκης και της Ηπείρου. Εκτός από έναν ιδιαίτερα πολυπληθή μουσουλμανικό πληθυσμό που μιλά διαφορετικές γλώσσες⁵, πολύ πιο κρίσιμη για την περαιτέρω κατάσταση αποδείχτηκε η είσοδος του μακεδονόφωνου/βουλγαρόφωνου ορθόδοξου πληθυσμού και η ήδη συγκροτημένη αντιπαλότητα δύο εθνικισμών, του ελληνικού και του βουλγαρικού. Η σκληρή έως και βίαιη πολιτική που άσκησε το ελληνικό κράτος απέναντι στους πληθυσμούς αυτούς, σε πολλές περιπτώσεις ακόμη και όταν η νομιμοφροσύνη του πληθυσμού ήταν δεδομένη, συνεχίστηκε. Η βίαιη πολιτική γλωσσικού εξελληνισμού

⁵ Στην Ήπειρο το μεγαλύτερο τμήμα των μουσουλμάνων, εκτός των αστικών εγκαταστάσεων της Παραμυθιάς και των Ιωαννίνων, όπου σε σημαντικό τμήμα μητρική γλώσσα είναι τα ελληνικά, μιλάει αλβανικά. Στη Μακεδονία οι περισσότεροι μουσουλμάνοι μιλούν τουρκικά. Ένα όμως σημαντικό τμήμα τους που ζούσε κυρίως στους σημερινούς νομούς Δράμας, Καβάλας και Πέλλας αλλά και στους περισσότερους νομούς της ελληνικής Μακεδονίας μιλούσε μακεδονοβουλγαρικά. Σε μια περιοχή που εκτείνεται σε τμήμα των σημερινών νομών Κοζάνης, Γρεβενών και λιγότερο Καστοριάς μιλούσαν ελληνικά. Γύρω στους 30 οικισμούς στους νομούς Φλώρινας και Καστοριάς μιλούσαν αλβανικά. Ας μην ξεχνάμε και τον τσιγγάνικο μουσουλμανικό πληθυσμό που μιλούσε τουρκικά και ένα τμήμα του πιθανώς ρομανί ή ενδεχομένως και μακεδονοβουλγαρικά. Να σημειώσουμε ότι η κωμόπολη Νότια της Πέλλας μιλούσε μεγλενίτικα βλάχικα.

αλλά και η κοινωνική περιχαράκωση του πληθυσμού μέσα από μια πολιτική διακρίσεων, η εμφάνιση ενός ακόμη εθνικισμού στην περιοχή, του μακεδονικού, συνθέτουν κομμάτια από έναν καμβά έντασης στο Μεσοπόλεμο που φτάνει μέχρι τον Εμφύλιο και ακόμη μέχρι και μετά τη μεταπολίτευση. Η απόλυτη απόκρυψη, έστω και «φολκλοροποιημένα» (όπως, για παράδειγμα, γίνεται με τους Βλάχους και τα βλάχικα), της ύπαρξης ανθρώπων που μιλούν μακεδονικά (/βουλγαρικά), μέχρι και σήμερα ακόμη, μπορεί εν μέρει να γίνει κατανοητή από τα προαναφερθέντα επεισόδια, κατά τα οποία το ελληνικό κράτος κινδύνευσε να χάσει τμήμα της επικράτειάς του.

Οι φοβίες που έρχονται από το παρελθόν, η «εξαιρετικά άκαμπτη εκδοχή γλωσσικού προτύπου-γλωσσικής ομοιογένειας» που χαρακτηρίζει το ελληνικό κράτος από την ίδρυσή του,⁶ η αναπαραγωγή ολόκληρων μηχανισμών *εθνικοπροσύνης* με στόχο τη δαιμονοποίηση της γλωσσικής διαφοράς αλλά και εξαιτίας αυτής της δαιμονοποίησης είναι οι σημαντικότεροι και αλληλοτροφοδοτούμενοι παράγοντες μιας πολιτικής εχθρικής μέχρι πρόσφατα — όχι μόνο απέναντι στη γλωσσική ετερότητα αλλά, σε μερικές περιπτώσεις, απέναντι και στα υποκείμενα, τους

⁶ Η θεώρηση αυτή του Τάσου Χριστίδη αναφέρεται όχι μόνο στις άλλες γλώσσες αλλά ακόμη και στις διαλέκτους.

ομιλητές, ιδιαίτερα όταν αυτοί προσανατολίζονται στη διάσωση των γλωσσών αυτών.⁷ Ας δούμε όμως ποιες είναι οι γλώσσες που μιλιούνται στο ελληνικό κράτος και ας σκιαγραφήσουμε την ιστορία τους.

Α. Τα αρβανίτικα και τα αλβανικά

*(fl(j)as arvanit(e)/arbërishte, të nget?, fljas shqip, të piraksin?)*⁸

Στις αρχές του 19ου αιώνα σε μια μεγάλη συμπαγή περιοχή που ξεκινούσε από το νοτιοανατολικό τμήμα του νομού Φθιώτιδας, περιλάμβανε το νομό Βοιωτίας (εκτός του βορειοδυτικού τμήματος), τη νοτιότερη Εύβοια και τη βόρεια Άνδρο, όλη την Αττική, σημαντικό τμήμα των νομών Κορινθίας και Αργολίδας, την επαρχία Τροιζηνίας και τα νησιά του Αργοσαρωνικού (εκτός της Αίγινας)

⁷ Η εχθρότητα αυτή, ενσωματωμένη σε μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας, ο φόβος της συνωμοσίας και της απειλής οδηγούν μερικές φορές ακόμη και σε δημοκρατικά ελλείμματα. Πρόσφατα παραδείγματα, η άρνηση νομιμοποίησης πολιτιστικού συλλόγου από τα Κουφάλια Θεσσαλονίκης και η πολύχρονη δικαστική περιπέτεια Βλάχου που προτείνει τη λήψη θετικών μέτρων για τη διάσωση της γλώσσας.

⁸ «Μιλάω αρβανίτικα/αλβανικά, σε πειράζει;» Η ίδια ακριβώς φράση επαναλαμβάνεται και για τις άλλες γλώσσες ως ελάχιστο δείγμα της ύπαρξής τους.

όλοι οι ντόπιοι οικισμοί μιλούσαν αρβανίτικα. Η συμπαγής αλβανοφωνία διακοπτόταν από ελάχιστες αλλά σημαντικές νησίδες ελληνοφωνίας (όπως τα Μέγαρα, η Αθήνα και η Κάρυστος). Πέρα από αυτήν την περιοχή, όπου εκτός από την Αργολίδα δε φαίνεται να έχει μειωθεί σημαντικά στη γεωγραφική της έκταση, υπήρχε μια ακόμη σημαντική περιοχή στο εσωτερικό της οποίας μιλούσαν αρβανίτικα, στη δυτική Πελοπόννησο: ξεκινούσε από τη βόρεια ορεινή Ηλεία και κατέληγε στην Τριφυλία. Σήμερα μόνο στην τελευταία επιζεί η γλώσσα. Εκτός από μερικά διασπαρμένα χωριά στην Αρκαδία στα οποία (εκτός του Δάρα) η γλώσσα έχει εκλείψει, υπήρχαν δύο ακόμη σημαντικές οικιστικές συγκεντρώσεις. Η πρώτη στην ανατολικότερη Λακωνία, όπου πλέον ελάχιστοι ηλικιωμένοι σε λίγα χωριά μιλούν τη γλώσσα, η δεύτερη περιλάμβανε το όρος Παναχαϊκό, στο οποίο όμως σήμερα η γλώσσα έχει σχεδόν εκλείψει, ενώ διατηρείται περισσότερο σε αυτούς που μετακινήθηκαν από αυτό στη δυτική Αχαΐα και σε άλλα χωριά του νομού. Σήμερα στις περισσότερες περιπτώσεις μόνο οι ηλικίες άνω των 50 (ή και των 60) χρησιμοποιούν συστηματικά τη γλώσσα στις περιοχές όπου είναι πιο ζωντανή. Σε μερικά χωριά της Πελοποννήσου κάθε έτος που περνά αποβιώνουν οι τελευταίοι ομιλητές κάποιων οικισμών.

Στη δεκαετία του 1980 αναπτύχθηκε ένα κίνημα υπέρ μιας θετικής διατύπωσης της αρβανίτικης ταυτότητας και εν μέρει διάσωσης της γλώσσας, αλλά κάτω από το βάρος της εχθρικής στάσης των κρατικών μηχανισμών και την αρνητική συγκυρία των αρχών της δεκαετίας του 1990 (Μακεδονικό, αλβανοί μετανάστες και επιθυμία αποφυγής οποιασδήποτε ταύτισης) επήλθε η παρακμή του.

Τα αρβανίτικα: Η αλβανική αυτή ποικιλία που οι γλωσσολόγοι ονομάζουν αρβανίτικα προέρχεται από μεσαιωνικά νοτιοδυτικά τοσκικά ιδιώματα και, ως εκ τούτου, διατηρεί σημαντικά γνωρίσματα από τη μεσαιωνική αλβανική, αν και έχει επηρεαστεί σημαντικά από τα ελληνικά, αφού άλλωστε εξελίχθηκε για (το λιγότερο) πέντε αιώνες χωρίς επαφή με την υπόλοιπη αλβανική γλώσσα.

Στην Ήπειρο, στην περιοχή που ονομαζόταν Τσαμουριά αλλά και σε μια ευρύτερη περιοχή μιλιόταν η αλβανική γλώσσα. Καταλάμβανε τη δυτική πλευρά της επαρχίας Φιλιατών, όλη την επαρχία Θυάμιδος, το δυτικό μέρος της επαρχίας Σουλίου (ας μην ξεχνάμε ότι το Σούλι είχε αποψιλωθεί από τον αλβανόφωνο πληθυσμό του), όλη την επαρχία Μαργαριτίου, την περιοχή της Πάργας, το Φανάρι της Πρέβεζας και μερικά χωριά του Θεσπρωτι-

κού, ενώ ήδη το 1913, όταν η περιοχή ενσωματώθηκε στην Ελλάδα, στο νοτιοδυτικό άκρο του νομού Ιωαννίνων η γλώσσα υποχωρούσε ταχύτατα.⁹ Οι κάτοικοι όλων των οικισμών (χριστιανικών και μουσουλμανικών) μιλούσαν την τσάμικη υποδιάλεκτο της τοσκικής διαλέκτου. Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες (που έφυγαν το 1944-45) απουσίαζαν από την περιφέρεια αυτής της περιοχής.¹⁰ Ακόμη και σήμερα η γλώσσα διατηρείται αρκετά σε πολλούς οικισμούς.

Τα αλβανικά μιλιούνται ακόμη από πρόσφυγες προερχόμενους από την ανατολική Θράκη. Μετανάστευσαν εκεί πιθανότατα από την ευρύτερη περιοχή της Κορυτσάς όχι πριν από το 18ο αιώνα και σήμερα κατοικούν κυρίως στους νομούς Έβρου και Σερρών. Τρία επίσης χωριά στο νομό Φλώρινας και ένα στην επαρχία Κόνιτσας μιλούν αλβανικά.¹¹

⁹ Σημαντικές ιστορικά αλβανόφωνες μουσουλμανικές κοινότητες υπήρχαν στα Γιάννινα, την Κόνιτσα και την Πρέβεζα, αν και οι ντόπιοι μουσουλμάνοι στις δύο πρώτες, όπως και στην Άρτα, ήταν ελληνόφωνοι ή μιλούσαν ελληνικά.

¹⁰ Οι οικισμοί τους ήταν στο νοητό της κέντρο και στο βορρά.

¹¹ Οι αλβανόφωνοι της Ηπείρου, της Θράκης και της Φλώρινας αποκαλούν τη γλώσσα τους στα αλβανικά *shqip*, όπως όλοι οι αλβανόφωνοι, εκτός αυτών της νότιας Ελλάδας (αλλά και της

Β. Τα αρωμουνικά (βλάχικα) (*zburășcu armânești/vlahești, ti cărteaste?, zburășcu rrămănești, ti cărtești?*) και τα μεγλενίτικα

Η αρωμουνική (βλαχική), η ρουμανική, η μεγλενίτικη και η ιστρορουμανική αποτελούν τις τέσσερις νεολατινικές γλώσσες που προήλθαν από τη βαλκανική λατινική. Τα βλάχικα ιδιώματα, σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη, κατηγοριοποιούνται σε βόρεια και νότια. Οι Βλάχοι στη γλώσσα τους αναφέρονται σε αυτήν ως *armânești, rrămănești* και *vlă/a/hești*.

Τα αρωμουνικά μιλιούνταν από πληθυσμούς οι οποίοι διακρίνονταν από τη μια για την ημινομαδική κτηνοτροφία, από την άλλη για την ενασχόληση με το εμπόριο, τη βιοτεχνική παραγωγή και τις μεταφορές και παρουσιάζαν επίσης πρώιμη αστικοποίηση. Σήμερα μπορούμε με αρκετή σαφήνεια να καθορίσουμε ότι «οι ορεινοί όγκοι της Πίνδου και των προεκτάσεών της»¹² περιλάμβαναν

Ιταλίας), οι οποίοι έχοντας μεταναστεύσει πριν από την υιοθέτηση του εθνωνυμίου *shqiptar* χρησιμοποιούν για τη γλώσσα τους όρους όπως *arbërishte, arberistiqe* (και από τα ελληνικά *arvanite, arvanitika*).

¹² Βλ. Α. Κουκούδης, *Οι Μητροπόλεις και η Διασπορά των Βλάχων*, Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη, 2000, σ. 37.

αυτό που ορίζεται ως μητροπολιτικές εγκαταστάσεις των Βλάχων. Το μεγαλύτερο τμήμα αυτών των εγκαταστάσεων βρισκόταν στη σημερινή ελληνική επικράτεια, με ένα μικρό στη σημερινή νότια Αλβανία και ένα ακόμη μικρότερο στο χώρο της σημερινής Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας (ΠΓΔΜ).¹³ Μια μεγάλη έξοδος των Βλάχων από αυτές τις εγκαταστάσεις αρχίζει τουλάχιστον από τα μέσα του 18ου αιώνα και συνεχίζεται, με διαφορετικούς όρους βέβαια, μέχρι και μετά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο. Μια διάκριση που προτείνει ο Thede Kahl σε σχέση με την κοινωνικοεπαγγελματική και ταυτοτική διαφοροποίηση των Βλάχων είναι αυτή σε *armânu* και *grămănu*, ανάλογα με το πώς αυτοαποκαλούνται. Οι δεύτεροι, που σχηματικά μπορούμε να τους ονομάσουμε Αρβανιτόβλαχους, διακρίνονται από το γεγονός ότι μέχρι πρόσφατα διατηρούσαν την ημινομαδική κτηνοτροφία και (όπως και οι Γραμμουστάνοι Βλάχοι) χαρακτηρίζονται από μια πιο διακριτή βλάχικη ταυτότητα και από τη μεγαλύτερη διατήρηση της γλώσσας.

¹³ Ο Κουκούδης απαριθμεί τις εξής ομάδες: Ασπροποτάμου, Μετσόβου, Βλαχοτζουμέρκου, Βλαχοζάγορου, Γρεβενών, Κόνιτσας, Γράμμου (εν μέρει στη σημερινή Αλβανία), Μοσχόπολης (στην Αλβανία), ΒΔ Μακεδονίας (εν μέρει στην ΠΓΔΜ), Ολύμπου και μια περιοχή «εκκίνησης Αρβανιτόβλαχων» (στη σημερινή Αλβανία) (βλ. *αυτ.*, σ. 38, χάρτης σ. 56 και *passim*).

Αν και λίγοι Βλάχοι βρίσκονται στα όρια του πρώτου ελληνικού κράτους, σημαντικός πληθυσμός εισέρχεται με την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας (1881) και πολύ περισσότεροι με αυτήν της Μακεδονίας και της Ηπείρου. Ο διαμελισμός του οθωμανικού βαλκανικού χώρου βρίσκει ένα μεγάλο τμήμα των Βλάχων στην ελληνική επικράτεια, ένα σημαντικό στην Αλβανία, ένα σχετικά μικρό στα όρια της σημερινής ΠΓΔΜ και ένα μικρό στη Βουλγαρία.¹⁴

Εκτός από την ελληνοφώνηση Βλάχων το 19ο αιώνα, μπορούμε με βεβαιότητα να πούμε ότι μια σειρά οικισμών στην Ήπειρο, αλλά και αλλού, μέσα στον 20ό αιώνα έχασαν τη γλώσσα ή οι τελευταίοι ομιλητές αποβιώνουν στις μέρες μας. Το ίδιο συμβαίνει και σε οικισμούς όπου οι Βλάχοι προέρχονται από παλαιότερες μετακινήσεις και συνιστούν μικρή μειοψηφία.

Σήμερα τα βλάχικα είναι μια γλώσσα που μιλιέται στις πόλεις, με την έννοια ότι περισσότεροι ομιλητές ζουν σε κωμοπόλεις ή πόλεις. Σε ελάχιστα χωριά των νομών

¹⁴ Ο σημαντικός βλάχικος πληθυσμός που διαβίει σήμερα στη Ρουμανία προέρχεται στο σύνολό του από μετανάστευση από τις προαναφερθείσες χώρες κυρίως στο Μεσοπόλεμο και τη δεκαετία του 1940.

Θεσσαλονίκης, Κοζάνης, Καρδίτσας, Άρτας, Πρέβεζας, Καστοριάς, Κιλκίς αλλά και άλλων νομών,¹⁵ σε λίγα χωριά των νομών Δράμας, Μαγνησίας, Πέλλας, σε μερικά των νομών Θεσπρωτίας, Σερρών, Φλώρινας, Γρεβενών, Πιερίας και Ημαθίας και σε αρκετά των νομών Ιωαννίνων, Τρικάλων και Λάρισας τα βλάχικα ακούγονται και στις μέρες μας. Κάποιες από τις πρωτεύουσες αυτών των νομών συγκεντρώνουν τη μεγάλη πλειονότητα των ομιλητών σήμερα. Πέρα από την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, σημαντικό αριθμό βλαχόφωνων συγκεντρώνουν τα Τρίκαλα, τα Γιάννινα (και βέβαια το Μέτσοβο), η Λάρισα και ο Τύρναβος, η Κατερίνη, η Βέροια, η Πρέβεζα, ακόμη και ο Βόλος. Σε αρκετές ακόμη πόλεις και κωμοπόλεις της Θεσσαλίας, της Ηπείρου και του δυτικότερου τμήματος της Μακεδονίας ένα μέρος του πληθυσμού μιλάει ή κατανοεί τα βλάχικα. Σε αρκετές περιπτώσεις τα βλάχικα μαθαίνονται νωρίς στο οικογενειακό περιβάλλον, έτσι ώστε σήμερα να συναντούμε επαρκείς ομιλητές σε όλες σχεδόν τις ηλικίες σε μερικές από τις προαναφερθείσες περιοχές. Και στη βλάχικη γλωσσική ομάδα μετά το 1981 παρατηρείται μια δραστηριοποίηση για τη

¹⁵ Σημειώνουμε την εγκατάσταση «Αρβανιτόβλαχων» στην περιοχή του Στράτου Αιτωλοακαρνανίας. Η νοτιότερη πόλη στην οποία μπορεί ακόμη να συναντήσει κανείς ομιλητές είναι η Λαμία.

διάσωση και καλλιέργεια της γλώσσας, ενώ αποτελεί τη μοναδική ομάδα όπου μια σειρά εκδόσεων εμφανίζεται με μικρότερο ή μεγαλύτερο κομμάτι τους γραμμένο στη βλάχικη γλώσσα.¹⁶ Είναι επίσης η μοναδική ομάδα όπου πολιτιστικοί σύλλογοι αποτυπώνουν τη βλάχικη ιδιαιτερότητά τους, αν και στην πλειοψηφία τους διάκινται αρνητικά στη διάσωση της γλώσσας.

Τα μεγλενίτικα: Η Ελλάδα και λιγότερο η ΠΓΔΜ είναι οι χώρες που «φιλοξενούν» τα μεγλενίτικα. Στον ορεινό όγκο του Πάικου έξι οικισμοί στον 20ό αιώνα μιλούν τα βλάχικα, ενώ κάποιοι άλλοι εκσλαβίστηκαν.¹⁷ Οι ίδιοι αυτοαποκαλούνται *vlaui* (*vlaši* πληθ.) και η γλώσσα τους *vlașești*. Η γλώσσα γενικά μιλιέται και από σχετικά νεότερες ηλικίες.

¹⁶ Σημειώνουμε και τη σχετικά πλούσια κυκλοφορία τραγουδιών στα βλάχικα.

¹⁷ Ουσιαστικά στον 20ό αιώνα μόνο ένας οικισμός (η Ούμα) μιλάει βλάχικα στην ΠΓΔΜ. Η γλώσσα μιλιέται (από μετανάστες) και στη Ρουμανία και από τους Νοτιαλήδες στην Αν. Θράκη όπου μετακινήθηκαν με τις ανταλλαγές.

Γ. Τα μακεδονικά/βουλγαρικά (μακεδονοβουλγαρικά)¹⁸
(*zboruvam makédoncki, ta brae?,*
prikážuvam bulgárski, na tebe te zakáčova?)

Το γλωσσικό τοπίο κατά την προσάρτηση της Μακεδονίας (και της Θράκης) στο ελληνικό κράτος ήταν πολύ διαφορετικό απ' ό,τι στις μέρες μας, ενενήντα χρόνια μετά. Η ελληνοβουλγαρική αντιπαράθεση στηρίχτηκε σε μια σειρά επιχειρημάτων. Το κυρίαρχο βουλγαρικό επίχειρημα ήταν η γλώσσα, ενώ το κυρίαρχο ελληνικό η

¹⁸ Μακεδονοβουλγαρικά ονομάζονται αλλιώς τα ανατολικά νοτιοσλαβικά ιδιώματα. Όπως και σε άλλες μεγάλες γλωσσικές ομάδες, τουλάχιστον τα νότια σλαβικά χαρακτηρίζονται από αυτό που οι γλωσσολόγοι ορίζουν ως *διαλεκτικό συνεχές*. Σήμερα υπάρχουν δύο επίσημες γλώσσες που προέρχονται από δυτικά νοτιοσλαβικά ιδιώματα (σερβοκροατική και σλοβενική) και δύο που προέρχονται από ανατολικά: η βουλγαρική και η μακεδονική. Τα ανατολικά ιδιώματα με τη σειρά τους χωρίζονται σε ανατολικά και δυτικά με την περίφημη γραμμή του γιατ. Η παραδοσιακή αυτή γραμμή περνάει μεταξύ Γκότσε Ντέλτσεφ (Άνω Νευροκοπίου) και Πετριτίσιου, στο ελληνικό έδαφος στρίβει δυτικά, περνάει ανατολικά της πόλης του Κιλκίς και καταλήγει στη Θεσσαλονίκη (για παράδειγμα η Λητή και το Ασβεστοχώρι ανήκουν στην ανατολική ομάδα). Η επίσημη βουλγαρική γλώσσα βασίστηκε σε ιδιώματα ανατολικά της γραμμής γιατ (αν και η Σόφια ανήκει στα δυτικά της γραμμής ιδιώματα), ενώ η επίσημη μακεδονική σε ιδιώματα δυτικά της γραμμής.

εκκλησιαστική ένταξη στο Πατριαρχείο και η λειτουργία ελληνικών-ελληνόγλωσσων σχολείων. Η δημιουργία της βουλγαρικής Εξαρχίας, η ανάπτυξη ενός βουλγαρικού-βουλγαρόγλωσσου σχολικού δικτύου και οι αντιπαραθέσεις με την ελληνική-πατριαρχική πλευρά για επικράτηση ανά οικογένεια, οικισμό και περιοχή κυριαρχούν σε όλη την έκταση όπου μιλιούνταν τα μακεδονικά /βουλγαρικά. Η εμφάνιση ενός ακόμη εθνικισμού, του μακεδονικού, αρχικά —στα τέλη του 19ου αιώνα— ως παρακλάδι του βουλγαρικού και στη συνέχεια ως αυτοτελούς συγκροτημένου εθνικισμού, καθιστά ακόμη πιο σύνθετη τη διαμάχη. Στις αρχές του 20ού αιώνα, πολύ αδρά, η γραμμή Άργος Ορεστικό-Πτολεμαΐδα-Βέροια-Θεσσαλονίκη-Νιγρίτα-Αλιστράτη-Δράμα-Σταυρούπολη (Ξάνθης) όριζε στα νότια την ελληνοφωνία και στα βόρεια τη σλαβοφωνία, διακοπτόμενη από συμπαγείς τουρκόφωνες περιοχές.¹⁹ Οι ανταλλαγές των πληθυσμών με την Τουρκία μεταβάλλουν το γλωσσικό τοπίο,

¹⁹ Σημαντικότερες συγκεντρώσεις τουρκόφωνων πληθυσμών υπήρχαν στην περιοχή της Χρυσούπολης Καβάλας μέχρι ανατολικά της Δράμας, δυτικά της Ελευθερούπολης, δυτικά και νοτιοδυτικά της Νιγρίτας μέχρι τη λίμνη Βόλβη, σε δύο περιοχές στη Χαλκιδική, δυτικά των Γιαννιτών και σε μια μεγάλη περιοχή η οποία εκτεινόταν από τη λίμνη Όστροβου μέχρι νότια της Κοζάνης.

όπως και οι συνεχείς φυγές, περισσότερο ή λιγότερο εθελούσιες, ορθόδοξων σλαβόφωνων από το 1913 μέχρι και μετά τον Εμφύλιο.²⁰ Ακόμη και σήμερα όμως, αν εξαιρεθεί η επαρχία Κιλκίς και μερικές περιοχές της Δράμας, συναντάμε σλαβόφωνους οικισμούς σε όλη τη γεωγραφική περιοχή όπου αυτοί υπήρχαν έναν αιώνα πριν.

Αυτή η γλωσσική ομάδα δέχτηκε τις μεγαλύτερες πιέσεις για γλωσσική αλλαγή. Σε πολλές περιπτώσεις οι αρχές έφτασαν στη βία και την καταπίεση, ακόμη και μετά τον Εμφύλιο, υπολείμματα της οποίας επέζησαν μέχρι το 1974. Μετά το 1981 κυρίως, ελαττώνεται σημαντικά το πλέγμα απαγορεύσεων σχετικά με τη δημόσια χρήση της γλώσσας. Σήμερα σε ένα σημαντικό μέρος των νομών Φλώρινας, Πέλλας και Καστοριάς, στην επαρχία Εορδαίας του νομού Κοζάνης, στην επαρχία Νάουσας του Νομού Ημαθίας, σε πολλά χωριά των νομών Θεσσαλονίκης και Σερρών και σε λίγα των νομών Κιλκίς και Δράμας τα «ντόπια» εξακολουθούν να μιλιούνται. Η γλώσσα διατηρείται περισσότερο στη Δ. Μακεδονία, αν και κάθε χωριό αποτελεί ξεχωριστή περίπτωση. Για τη Δ. Μακε-

²⁰ Προφανώς οι προσφυγικοί πληθυσμοί από την Τουρκία και τη Βουλγαρία οι οποίοι εγκαθίστανται στη Μακεδονία αλλάζουν, εκτός των άλλων, και τα γλωσσικά δεδομένα.

δονία μια γενική εκτίμηση είναι ότι οι καθημερινοί ή ευκαιριακοί χρήστες της γλώσσας είναι άνω των 40 ετών, αν και συναντάμε επαρκείς ομιλητές και χρήστες και σε μικρότερες ηλικίες —όπως και παιδιά—, ακόμη και στο νομό Σερρών. Οι σλαβόφωνοι αποκαλούν τη γλώσσα τους στα ελληνικά μακεδονικά ή βουλγαρικά, στη δε γλώσσα τους *makedonc/s/ki* ή *bu(l)garski/b'garski*.²¹

Από τη δεκαετία του 1980 παρατηρείται η τάση για διατήρηση της γλωσσικής και πολιτισμικής ιδιαιτερότητας στη δυτική και κεντρική Μακεδονία. Στην προσπάθεια αυτή συμμετέχουν κυρίως νεότεροι στην ηλικία, παρ' όλες τις διοικητικές ενοχλήσεις μέχρι πριν από μερικά χρόνια.²² Η οργάνωση-κόμμα Ουράνιο Τόξο προσανατολιζόμενη στην έκφραση μιας μακεδονικής εθνικής ταυτότητας έχει χάσει μian ευρεία συμπαραστάση του πληθυσμού.

Σε ελάχιστους οικισμούς στους νομούς Ξάνθης και Έβρου μιλιέται ακόμη η βουλγαρική, αν και με μεγάλη

²¹ Η πιο κοινή ονομασία όταν ο ομιλητής φοβάται την πρόκληση αρνητικής εντύπωσης για αυτόν είναι «ντόπι(κ)α» ή «*po nasi*».

²² Πριν από μερικούς μήνες κυκλοφόρησε και το πρώτο CD με παραδοσιακά τραγούδια στα μακεδονικά.

υποχώρηση στη χρήση της γλώσσας (βλ. και παρακάτω). Στη σημερινή Βουλγαρία αλλά και στην ΠΓΔΜ υπήρχαν μερικοί οικισμοί, αλλά και αστικός πληθυσμός, που μιλούσαν μακεδονικά/βουλγαρικά, οι οποίοι μετακινήθηκαν ως «πατριαρχικοί» στην Ελλάδα. Σε μερικές περιπτώσεις και σήμερα μιλιέται η γλώσσα, αν και παρατηρείται σημαντική υποχώρηση.

Διαφορετική είναι η περίπτωση των Τρακατρούκηδων, σλαβόφωνων ορθόδοξων πληθυσμών της Μικράς Ασίας, τους οποίους συμπεριέλαβαν στις ανταλλαγές πληθυσμών με την Τουρκία. Κατοικούν σε μερικά χωριά στη Β. Ελλάδα και γενικά μιλούν τη γλώσσα τους.

Δ. Τα τουρκικά (των «χριστιανών»)

(sene ne zarar var benim türkçe öğrenme?)

Ένα σημαντικό τμήμα του ελληνορθόδοξου πληθυσμού της Τουρκίας ήταν τουρκόφωνο. Συναντά κανείς τουρκόφωνους οικισμούς και πόλεις στις περισσότερες περιοχές²³ της Τουρκίας, από τα Άδανα μέχρι το Καρς.

²³ Μεγάλο μέρος των ντόπιων ελληνορθόδοξων πληθυσμών της Μικράς Ασίας που δε μιλούσαν ποντιακά ή καππαδοκικές διαλέκτους ήταν τουρκόφωνοι. Η μαζική μετανάστευση ελλήνωνόφωνων κυρίως στα παράλια της Μικράς Ασίας από τα μέσα του

Μπορούμε όμως να διακρίνουμε τις παρακάτω μεγάλες ομάδες:

- (Μ)Παφραλήδες: τουρκόφωνοι που προέρχονται από την περιοχή της (Μ)Πάφρας και όλο το δυτικό Πόντο αλλά και από γειτονικές περιοχές.
- Καραμανλήδες: ο όρος περικλείει τους τουρκόφωνους της Καππαδοκίας²⁴, αλλά συχνά και όλους τους τουρκόφωνους από το εσωτερικό της Μικράς Ασίας.
- (Μ)Προυσαλήδες: οι τουρκόφωνοι που προέρχονται από την περιφέρεια της Προύσας.
- Γκαγκα(β)ούζοι: πρόκειται για τουρκόφωνους από το ευρωπαϊκό οθωμανικό τμήμα, μέρος των οποίων εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα, κυρίως στο νομό Έβρου.²⁵

Μέχρι την ανταλλαγή των πληθυσμών μερικές από αυτές τις κοινότητες διατηρούσαν μίαν ιδιαίτερη πολιτι-

19ου αιώνα ανέτρεψε τους γλωσσικούς συσχετισμούς.

²⁴ Έτσι ονομάζονται και οι ελληνόφωνοι της περιοχής.

²⁵ Γκαγκαούζοι ζουν επίσης στη Βουλγαρία και στη Μολδαβία.

στική παράδοση,²⁶ η δε γνώση της ελληνικής ήταν περιορισμένη σε πολλές από αυτές, κάτι που συνεχίστηκε ακόμη και τη δεκαετία του 1950. Στους νομούς Δράμας, Σερρών, Καβάλας, Κοζάνης, Θεσσαλονίκης αλλά και Πέλλας είναι εγκατεστημένο μεγάλο τμήμα των τουρκόφωνων. Σε όλη τη βόρεια Ελλάδα αλλά και στο λεκανοπέδιο της Αττικής εγκαταστάθηκε επίσης ικανός αριθμός τουρκόφωνων.²⁷ Σε αρκετά χωριά στη βόρεια Ελλάδα (Μακεδονία και Θράκη) επαρκείς ομιλητές ηλικίας σαράντα χρονών δεν είναι η εξαίρεση, αν και η διαφορά ανά περιοχή αλλά και ομάδα καταγωγής είναι μεγάλη. Σε ορισμένους οικισμούς ακόμη και νέοι γνωρίζουν την τουρκική. Οι τουρκόφωνοι δε δέχτηκαν σημαντικές διοικητικές ενοχλήσεις για εγκατάλειψη της γλώσσας. Κανένα ενδιαφέρον, εκτός εξαιρέσεων, δε φαίνεται για τη διάσωση και καλλιέργεια της γλώσσας. Στις αρχές του 20ού αιώνα τουρκόφωνοι ήρθαν από τη Ρωσία (ή τη Σοβιετική Ένωση), όπως οι Τσαλκαλήδες (από την Τσάλκα της Γεωργίας) και άλλοι.

²⁶ Όπως η Θεία Λειτουργία στα τουρκικά και η ανάπτυξη ολόκληρης φιλολογίας στην ίδια γλώσσα (γνωστής ως καρμανλήδικης, δηλαδή γραμμένης με το ελληνικό αλφάβητο).

²⁷ Θα λέγαμε ότι όπου στην Ελλάδα συναντάμε πρόσφυγες υπάρχει και το τουρκόφωνο «κομμάτι» τους.

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει για τα χωριά της Ζίχνης Σερρών και δύο της Ροδόπης όπου και σήμερα ακόμη επιβιώνει η τουρκική γλώσσα. Πρόκειται για ντόπιο ορθόδοξο πληθυσμό, που θα μπορούσαμε να εντάξουμε στους Γκαγκαούζους.

Ε. Τα τουρκικά (των «μουσουλμάνων»)

(ben türkçe konuşıym, sana dokuniy mu?)

Η τουρκική γλώσσα στη Θράκη είναι η μόνη νομικά αναγνωρισμένη μειονοτική γλώσσα στην Ελλάδα. Η τουρκική γλώσσα μιλιόταν σε όλη την πεδινή και σε τμήμα της ημιορεινής περιοχής του νομού Ξάνθης, σε μερικές ημιορεινές περιοχές του νομού Ροδόπης (και βορειότερα από αυτό που ονομάζεται «γιακάς»²⁸) και στην πεδιάδα νότια και δυτικά της Κομοτηνής, ενώ οικισμοί υπήρχαν και στα ανατολικά. Στο νομό Έβρου παντού υπήρχαν διάσπαρτοι οικισμοί. Μετά την αποχώρηση των βουλγαρόφωνων ορθόδοξων,²⁹ τη σταδιακή

²⁸ Πρόκειται για δύο σφήνες τουρκοφωνίας μέσα στη σλαβοφωνία, η μία μέχρι την Οργάνη και η άλλη στα δυτικά του νομού, που περνούσε και στα ορεινά της Ξάνθης.

²⁹ Οι περισσότεροι οικισμοί βρίσκονταν στα νοτιοδυτικά της Κομοτηνής, μεταξύ Αλεξανδρούπολης και Σουφλίου, καθώς και βορειότερα στο νομό Έβρου.

αποχώρηση της μεγάλης πλειοψηφίας των Τούρκων του νομού Έβρου, την εγκατάλειψη ολόκληρων οικισμών στο νομό Ξάνθης και γενικότερα τη μετανάστευση προς την Τουρκία, μειώθηκε αναλογικά ο αριθμός των τουρκόφωνων.

Το μεγαλύτερο τμήμα αυτών που αποκαλούνται και από τη μειονότητα «Τσιγγάνοι» έχουν μητρική γλώσσα την τουρκική, όχι μόνο στα αστικά κέντρα αλλά και σε διάσπαρτους οικισμούς και στους τρεις νομούς.

Σήμερα σημαντικός αριθμός τουρκόφωνων —κυρίως Τσιγγάνων—, συνέπεια εσωτερικής μετανάστευσης, κατοικεί στη Θεσσαλονίκη και στο λεκανοπέδιο της Αττικής.

Η σημαντική πολιτιστική και φιλολογική δραστηριότητα της μειονότητας στο Μεσοπόλεμο αποδυναμώθηκε και σχεδόν χάθηκε μεταπολεμικά, αφενός λόγω της μετανάστευσης των ελίτ της στην Τουρκία, αφετέρου λόγω των ενοχλήσεων που κατά καιρούς δέχτηκαν τα μέλη της από τους κρατικούς μηχανισμούς. Τα τελευταία χρόνια το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού προσανατολίζεται στην κατάκτηση μόνο της επίσημης τουρκικής γλώσσας, απαξιώνοντας τη ρουμελιώτικη (δηλαδή ευρωπαϊκή) τουρκική διάλεκτό του.

Σημαντικό τμήμα ατόμων που προέρχονται από σλαβόφωνους ανιόντες έχουν πλέον μητρική γλώσσα την τουρκική. Τα τουρκικά είναι επίσης η μητρική γλώσσα των μουσουλμάνων της Κω και του μεγαλύτερου μέρους τους στη Ρόδο. Από το 1971 δεν υπάρχει τουρκόγλωσση εκπαίδευση στα δύο νησιά. Μερικά άτομα της νεότερης γενιάς δε γνωρίζουν πολύ καλά τη γλώσσα.

ΣΤ. Τα βουλγαρικά (των «μουσουλμάνων»)
(*dumam romački, dokače-li te?*)

Οι σλαβόφωνοι μουσουλμανικοί πληθυσμοί, γνωστοί σε τμήμα των νότιων Βαλκανίων και με το εθωνύμιο Πομάκοι, αποτελούν σήμερα το τελευταίο μέρος ενός άλλοτε σημαντικού πληθυσμού ο οποίος εκτεινόταν στη Μακεδονία και συμπεριλήφθηκε στην ανταλλαγή των πληθυσμών με την Τουρκία.³⁰ Τα βουλγαρικά της περιοχής ανήκουν στα ιδιώματα ρούπσκι³¹ με τις ιδιαιτερότητες που τα χαρακτηρίζουν.

³⁰ Επειδή ανήκε τότε στη Μακεδονία, το τμήμα βόρεια και δυτικά της Σταυρούπολης συμπεριλήφθηκε επίσης στις ανταλλαγές.

³¹ Εντελώς σχηματικά τα ιδιώματα αυτά μιλιούνται νότια της Φιλιππούπολης και δυτικά μέχρι τη Θεσσαλονίκη.

Τα βουλγαρικά μιλούσε μουσουλμανικός πληθυσμός που ζούσε στις ημιορεινές και ορεινές περιοχές των σημερινών νομών Ξάνθης και Ροδόπης. Ο περισσότερος πληθυσμός του νομού Ροδόπης εδώ και δεκαετίες μετακινείται προς τον κάμπο, ενώ σε μια μετακίνηση προς τα ανατολικά οφείλονται οι λίγοι οικισμοί στους οποίους μιλιέται η γλώσσα στο νομό Έβρου. Σήμερα σημαντικό μέρος του μουσουλμανικού (μη τσιγγάνικου) πληθυσμού της πόλης της Ξάνθης μιλά πομάκικα. Πέρα από την Κομοτηνή σε μια σειρά οικισμών κυρίως στους «γιακάδες», αλλά και σε άλλους ακόμη πιο νότια κατοικεί σήμερα ένα τμήμα των σλαβόφωνων που, ανάλογα με την εποχή της μετακίνησής τους, μιλούν λιγότερο ή περισσότερο τη γλώσσα.

Η υιοθέτηση της τουρκικής ως γλώσσας κύρους από τους σλαβόφωνους μουσουλμάνους ειδικά αυτών των περιοχών δεν είναι πρόσφατο φαινόμενο, αλλά έχει τις αρχές του στην ύστερη Οθωμανική Αυτοκρατορία. Υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις ότι και σε επίπεδο χωριών η μετατόπιση προς την τουρκική είχε αρχίσει τουλάχιστον από τις αρχές του 20ού αιώνα. Σίγουρα μετά τον πόλεμο πολλές κοινότητες αρχίζουν να υιοθετούν την τουρκική. Η διαδικασία αυτή είναι σαφώς πιο έντονη στο νομό Ροδόπης, όπου ήδη σε μερικούς οικισμούς αυτοί που χρη-

σιμοποιούν τη γλώσσα εντοπίζονται σε ηλικίες άνω των 40 ετών. Σχεδόν κανένα ενδιαφέρον για τη διατήρηση και καλλιέργεια της γλώσσας δεν παρατηρείται.

Ζ. Γλώσσες χωρίς εδαφική συνέχεια («non-territorial»): τα ρομανί

Σήμερα τη μεγαλύτερη μη ελληνόφωνη ομάδα συνιστούν οι Ρομά, που μιλούν τη ρομανί. Η κατηγοριοποίηση των διαλέκτων της ρομανί έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τους ειδικούς. Σύμφωνα με την πλέον αποδεκτή θεωρία των *στρωμάτων* (strata) του Marcel Courthiade, στην Ελλάδα μιλούνται διάλεκτοι του stratum I (π.χ. Αγία Βαρβάρα) και κυρίαρχα του stratum II. Ένα μικρό μέρος των από παλαιά Τσιγγάνων που δε μετακινούνται, από την Πελοπόννησο μέχρι την Ήπειρο, έχει μητρική γλώσσα τα ελληνικά. Στη Μακεδονία σε λίγα τσιγγάνικα χωριά μιλιέται η τουρκική, ενώ και κάποιοι πρόσφυγες από την Τουρκία που θα χαρακτηρίζαμε Τσιγγάνους έχουν την τουρκική ως μητρική γλώσσα. Κυρίως στη δυτική και κεντρική Μακεδονία ένα τμήμα των Ρομά έχει μητρική γλώσσα τα μακεδονικά.³² Κάποιες ομάδες Τσιγγάνων μιλούν ρουμανικά, ελάχιστοι δε βλάχικα.

³² Σε δύο τουλάχιστον οικισμούς στη δυτική Ήπειρο η μητρική γλώσσα των Τσιγγάνων είναι τα αλβανικά.

Η. Γλωσσικές ομάδες με μικρούς αριθμούς ομιλητών

Σε ορισμένες περιοχές της Μικράς Ασίας (κυρίως στην περιοχή της Νικομήδειας και την περιοχή της Προύσας) υπήρχαν οικισμοί στους οποίους ο ελληνορθόδοξος πληθυσμός μιλούσε αρμενικά.³³ Σε λίγες περιπτώσεις η γλώσσα μιλιέται ακόμη και από σχετικά νεότερους.

Δύο τουλάχιστον χωριά που μιλούσαν κουρδικά (στην περιοχή του Ντιγιαρμπακίρ) εγκαταστάθηκαν με τις ανταλλαγές στην Ελλάδα. Η γλώσσα μιλιέται και σήμερα.

Μικρός αριθμός προσφύγων από τη νοτιοανατολική Μικρά Ασία (κυρίως βιλαέτι Αδάνων) μιλούσε αραβικά, ενώ ένας ακόμη μικρότερος αριθμός προσφύγων μιλούσε δυτικά και ανατολικά αραμαϊκά. Οι γλώσσες αυτές μιλιούνται και σήμερα.

Η ιταλική επιζεί ακόμη στην Κέρκυρα και στην Πάτρα, ενώ πιθανότατα δεν επιζεί σήμερα κανείς ομιλητής της μαλτέζικης (σημιτική γλώσσα) ούτε καν στην Κέρκυρα.

³³ Οι αρμενόφωνοι αυτοί πληθυσμοί ονομάζονταν χαϊχ-ουρούμ(ηδες), δηλαδή Αρμένιοι Ρωμιοί.

Τέλος, να αναφέρουμε ότι τα αρμένικα μιλιούνται ακόμη από πολλούς Αρμένιους της Ελλάδας. Τα ισπανοεβραϊκά (judeo-espaniol), γλώσσα με σημαντική και μακρά παράδοση και καλλιέργεια στη σημερινή ελληνική επικράτεια, μιλιούνται πλέον μόνο από λίγους ηλικιωμένους Εβραίους.³⁴

Το γλωσσικό αυτό ταξίδι απλά υπενθυμίζει την ύπαρξη και τη συνύπαρξη άλλων γλωσσών στην Ελλάδα. Τα αρνητικά στερεότυπα που κυκλοφορούν και πολλές φορές προωθούνται συστηματικά (απαξία για τις γλώσσες, προβλήματα για τους μαθητές) στην Ελλάδα έρχονται σε αντίθεση με τις επιστημονικές απόψεις. Σήμερα στην Ευρωπαϊκή Ένωση η εκμάθηση περισσότερων γλωσσών, όπως και των λιγότερο ομιλούμενων, θεωρείται πολιτισμικό και εν δυνάμει οικονομικό πλεονέκτημα. Ανακαλύπτεται ξανά η γνώση και η μοναδικότητα του πολιτισμού που φέρει η κάθε γλώσσα καθώς και το «ωφέ-

³⁴ Μεγάλο πλήγμα δέχτηκε η γλώσσα μετά το Ολοκαύτωμα αλλά και τη μετανάστευση στο Ισραήλ, που αποδεκάτισαν τις ελληνικές εβραϊκές κοινότητες. Ως προς τη γλώσσα αλλά και άλλα πολιτισμικά στοιχεία, οι εβραϊκές (ή ισραηλίτικες) κοινότητες της Ελλάδας διακρίνονταν σε ρωμανιώτικες, που ήταν ελληνόφωνες, και σε σεφαραδίτικες, που μιλούσαν ισπανοεβραϊκά και βρίσκονταν κυρίως στη Μακεδονία, τη Θράκη και τμήμα της Θεσσαλίας.

λιμο» της γνώσης περισσότερων γλωσσών. Όσο για τους καχύποπτους, μάλλον ούτε οι Γερμανοί θέλουν να διαλύσουν τη χώρα τους δίνοντας και στις διαλέκτους τους καθεστώς μειονοτικής γλώσσας, ούτε οι Αμερικανοί, όταν η Αμερικανική Παιδιατρική Εταιρεία συνιστά στους γονείς για την καλύτερη νοητική εξέλιξη του νηπίου να του μιλάνε (και) σε μιαν άλλη γλώσσα, με την οποία όμως έχουν συναισθηματικά βιωμένη σχέση.

Προτεινόμενη βιβλιογραφία

- Αναγνωστοπούλου Σ., *Μικρά Ασία, 19ος αι.-1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1997
- Εμπειρικός Λ. κ.ά., *Γλωσσική ετερότητα στην Ελλάδα. Αρβανίτικα – Βλάχικα – Γλώσσες της Μειονότητας της Δ. Θράκης – Σλαβικές διάλεκτοι της Μακεδονίας*, Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2001
- European Bureau for Lesser Used Languages (EBLUL), *Lesser Used Languages. Teacher Training and the Culture of Peace*, EBLUL (UNESCO, European Union), 1996
- Κωστόπουλος Τ., *Η απαγορευμένη γλώσσα. Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην Ελληνική Μακεδονία*, Μαύρη Λίστα, Αθήνα, 2000
- Σκοπετέα Ε., *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα, 1988
- Τσιτσελίκης Κ., *Το διεθνές και ευρωπαϊκό καθεστώς προστασίας των γλωσσικών δικαιωμάτων των μειονοτήτων και η ελληνική έννομη τάξη*, Α.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1996
- Τσιτσιπής Λ., *Εισαγωγή στην ανθρωπολογία της γλώσσας*, Gutenberg, Αθήνα, 1995
- Φραγκουδάκη Α., *Γλώσσα και ιδεολογία. Κοινωνιολογική προσέγγιση της ελληνικής γλώσσας*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1987
- Χριστίδης Α.-Φ., *Γλώσσα, πολιτική, πολιτισμός*, Πόλις, Αθήνα, 1999
- Χριστόπουλος Δ., *Η ετερότητα ως σχέση εξουσίας. Όψεις της ελληνικής, βαλκανικής και ευρωπαϊκής εμπειρίας*, Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, Κριτική, Αθήνα, 2002

Επιμέλεια κειμένου: Μαρία Ζωγραφάκη
Τυπογραφική επιμέλεια: Παναγιώτα Διδάχου
Σελιδοποίηση: Ειρήνη Μίχα
Εξώφυλλο: Δάφνη Κονταργύρη, Ειρήνη Μίχα

Φωτογράφιση-μοντάζ, εκτύπωση
και βιβλιοδεσία: Δ. Ε. Ταμπακόπουλος